

Konulu Rivayet Kitaplarında İçerik Sorunu

NEVZAT TARTI
DR., YÜZÜNCÜ YIL Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
ntarti@hotmail.com

Özet

Peygamber merkezli rivayetler ve onlar etrafında şekillenen kavramlar bütünü, hadis ilminin uğraşı alanını oluşturur. Ancak, bize, hadis literatürü olarak sunulan konulu rivayet kitaplarında, Peygamber merkezli bu bilgiler yanında, büyük oranda sahabe, tabiin ve sonrakilere ait söz ve uygulamalar da bulunmaktadır. Bu eserler, fıkhi ve mezhebî kaygılarla yazıldığı için, büyük oranda fıkhi bilgiler içermektedirler. Rivayet kitaplarında kelimelerin tartışılmasına, Peygamber sonrası tarihî bilgilere ve sonrakilerin Kur'an tefsirine de sıkça rastlanmaktadır. Bütün bu durumlar, bize göre, konulu rivayet kitaplarının salt hadis kitabı olmadığı ve yazıldıkları dönemin bilgi birikimini yansıtan ansiklopedik eserler olduğunun kanıtıdır.

anahtar kelimeler

Hadis Literatürü, Rivayet Kitapları, Merfu, Fıkıh, Kelimeler

Başlangıçta, Müslüman kültür tarihinin yazılı kayıt sistemindeki en etkin unsurun hadis literatürü olduğunu belirtmenin yanlış olmayacağını düşünüyorum. Başlıkta yer alan "Konulu Rivayet Kitapları" tamlamasını ise, bu literatürün, nicelik ve nitelik açısından önem taşıyan bir kısmını, özellikle tasnif dönemi eserlerini ifade için kullanmaktayım. Bu sınırlama, gerçekte hadis literatürünün son derece geniş bir malumat ağını ifade ediyor olmasının zorunlu bir sonucudur. Esasen, muazzam bir kültür ve edebiyat zenginliği olarak nitelenebilmesi yanında, bu literatür, kuşatılması hayli güç bir görüntü de arz etmektedir.¹

¹ Hadis literatürü'nü derleyici, tasnif edici veya tanıtıcı özellikteki son dönem çalışmalarına bakıldığında, bu alana giren eserlerin sayısal açıdan ne kadar çok olduğu görülecektir. Burada hadis literatürünün sadece ait oldukları türleri zikretmek bile bunu ifade edecek durumdadır. Musned, mu'cem, musannef, câmi, sunen, mustedrek, mustahreç, derleme (cem'), zeva'id, kırk hadis, mevzu'ât, şerh edebiyatı, hadis lugatları, hadis usûlü, hadis indeksleri, ricâl (biyografi) çalışmaları, hadis tenkidıyla ilgili çalışmalar vb. hadis edebiyatı içinde sadece ana başlıklar ifade etmektedir. Bu türlerin her birisine bağlı olarak birtakım alt türlerin ve onlarca, hatta yüzlerce eserin varlığı ve

Bu özellik, çalışmamın birinci tahrik edici unsurudur. İkinci bir unsur da, birincisinin bir devamı olarak, akademik çalışmaların daha verimli olabilmesi için, hadis literatürünün, hatta zamanla hadis ilminin alanını daraltmak gerektiğidir. Tabii ki bu, alışlageldiği şekliyle hadis literatüründen kabul edilen bazı kitapların gerçekte hadis kitabı olup olmadığını tartışmaya açmak ve diğer dinî ilimlerin bu literatür üzerine eğilmesini sağlamakla mümkün olabilecektir. Çünkü Müslümanların kurduğu dinî ilimlerin değişik branşlarında çalışan ilim adamları arasında, bu kitapların sadece hadis ilminin kaynakları olduğuna dair yaygın bir anlayış vardır. Bu anlayışa paralel olarak, ilgili kitaplardaki problemlerle sadece hadisçiler muhatap olmak durumunda kalmaktadırlar. Bu çalışma, zihnimizde şekillenmekte olan böyle bir problem bağlamında, ilerleyen zamanlarda genişletmeyi düşündüğümüz kapsamlı bir etüde, giriş özelliği taşımaktadır.

Bize hadis literatürü kapsamında sunulan eserlerin, gerçekten hadis kitabı veya salt hadis kitabı olup olmadığını tartışabilmemizin öncelikli şartı, hadis ilminin kapsam ve amacının ne olduğunu belirlemektir. Peygamber merkezli rivayetlerin derlendiği eserler ve bu derleme işlemine bağlı olarak yazılan değişik türdeki kitaplar hadis literatürü² kapsamında kabul edildiğinden, bu belirlemeyi yapmak gerekmektedir.

Hadis ilminin tanımlandığı ve muhteva tahlilinin yapıldığı yerlerde, onun kapsam ve amacının, 'merfû' rivayetlerin³ gerçekte sahibine ait olup olmadığını tespit ile ilgili olduğunu görmek mümkündür. Hadis ilminin usûlüne ilişkin eserlerde ve konuya yer veren ilim tarihî kitaplarında böyle bir belirleme açık bir biçimde yer almaktadır.⁴ Bizim burada konuyla ilgili olarak karşılaşacağımız önemli bir itiraz konusu ise, 'mevkûf' ve 'maktû'⁵ rivayetlerin de, zaman zaman, hadis olarak isimlendirilmesi olgusu ve söz konusu bu terimlerin de hadis ilminin kapsamına girmesidir. Böyle bir isimlendirmenin varlığı doğrudur, ancak bu ikisinin hadis ilminin kapsamı açısından ciddi bir önem taşımadığını düşünmek yaklaşımımızı güçlendirecektir. Hadis usûlüne ilişkin eserlerde mevkûfa, merfû olma ih-

bu- bunlar üzerinde de çalışmaların; ihtisâr, tecrid, şerh gibi etkinliklerle devam etmesi karşımıza büyük bir kütüphane çıkarmaktadır. Kabaca bir sayma denemesi yapmak durumunda kalırsak, Ketânî'nin (ö. 1927) *Risâle*'sini Türkçeye çeviren, onun eksiklerini tamamlamaya çalışan ve kendi imkânlarıyla ulaşabildiği eserleri dipnotlarda sıralayan Yusuf Özbek'in yaptığı indeksi saydığımızda yaklaşık 2600'ü aşan eser adıyla karşılaşırız. Muhtelif sayıda cildlerden oluştuğlarını da düşünürsek, ortalama olarak 10.000 cilt civarında kitapla karşılaşırız (*Hadis Literatürü*, İstanbul 1994). Bunlar sadece onun tespit edebildikleridir. İlk üç asırdaki hadisler üzerinde çalışmış olan Kemal Sandıkçı'nın indeksinde ise 500'ün üzerinde eser adı vardır (*İlk Üç Asırda İslâm Coğrafyasında Hadis*, Ankara 1991). Kalan 12 asır boyunca yapılanların ise, katlanarak geliştiği bir gerçektir. Batı'da yapılan çalışmalar hakkında da, sadece A. Von Denffer'in denemesi bile, sayı açısından önemli bir bilgi sunmaktadır (*Literature on Hadith in European Languages: a Bibliography*, London 1981).

² Özbek, s. xxxviii; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara 1996, s. 1.

³ Merfû, hadis ilminde "Hz. Peygamber'e isnad edilen söz, fiil ve onaylar" anlamında kullanılmaktadır.

⁴ Örnek olarak bkz. Muhammed es-Sehâvî (ö. 902), *Fethu'l-muğis şerhu elfiyeti'l-hadis*, Beyrut 1403/1983, s. 14; Celaleddin es-Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, Beyrut 1409/1989, I. 40 vd.; Kâtib Çelebî, *Keşfu'z-zunûn 'an esâmî'l-kutubi ve'l-funûn*, y.y., 1971, I. 40, 635.

⁵ Mevkûf, sahabeye atfedilen söz ve eylemler, maktû ise, tâbiine isnad edilenler anlamında kullanılmaktadır.

timali nedeniyle yapılan kısa vurgular dışında, fazla yer verilmemektedir.⁶ Diğer yandan, hadis ilimlerindeki tartışma konuları ve problemleri, tamamen 'merfû' rivayetlerle ilişkili ve onları tespitiye yönelik iken, diğer ikisine bu anlamda yer verilmediğini söyleyebiliriz. Örneğin, 'sahih-hasen-zayıf/mevzû hadis' tartışmasında sahabe veya tâbiîne isnad edilen rivayetler gündeme gelmemektedir. Yine, *ih̄tilafu'l-ḥadîs*, *nesh*, *muttaşıl*, *musned*, *muşkilu'l-ḥadîs*, *ğarîbu'l-ḥadîs*, *cerḥ-ta'dîl* gibi terimler, geleneksel olarak hadis ilminin kapsamında görüldükleri hâlde, bunlar 'mekkûf' ve 'maktû' rivayetler bağlamında kullanılmamaktadır.

Hadis ilminin kapsam ve amacını tespit etmek, bizi bir sonraki aşamaya taşımaktadır. Bu aşama, hadis ilminin literatürünü bu çerçevede tartışmaya açmaktır. Yani bize hadis literatürü olarak takdim edilen kitapların, hadis ilmi tanımlamasına ve uğraşı alanına uygunluğunu bir sorun hâline getirmek. "Rivayet kitapları ne içermektedir?" şeklindeki bir soruya vereceğimiz cevaplar, bize bu sorunu hadis araştırmacılarının beraberinde disiplinler arası çalışmayı hedefleyen araştırmacıların da gündemine taşımak için uygun bir zemin oluşturacaktır.

Şimdi, "Rivayet kitapları ne içermektedir?" sorusuna, daha sonra geliştirmeyi düşündüğümüz bu çalışmamızın sınırları içinde kalarak, cevap aramaya başlayabiliriz. Rivayet kitaplarında öncelikle hadis ilminin uğraşı alanı olan 'merfû' rivayetler vardır. Bunlar daha önce ifade ettiğimiz gibi, Peygamber'e atfedilen rivayetlerdir. Hadis ilmi ve hadis kitaplarının varlık sebebi esasen bunlardır. Bütün hadis usûlü ve ilimlerin sınıflandırılmasına ilişkin eserlerde hadis ilminin alanı böyle belirlenmektedir. Dolayısıyla, rivayet kitaplarının bu türden bilgiler içermesi, tartışmaya açtığımız konu açısından problem oluşturmamaktadır.

Rivayet kitaplarında ikinci olarak, ciddi oranda fıkıh ilmini ilgilendiren problemler yer almaktadır. Zaten bu kitapları, özellikle üçüncü sırada yazılanları motive eden şeyin fıkhi kaygılar olduğu bilinen bir durumdur.⁷ Fizikî yapılan ve müelliflerinin yaklaşımları açısından değerlendirilmesi mümkün olan bu kitapların büyük bir kısmının sistematiği, fıkhi konulara göre şekillenmiştir. Musannef, câmi', sunen gibi, konulu hadis kitaplarının çarpıcı bir özelliğidir bu. Hatta konu sıralamaları dahi bir fıkıh kitabını andırmaktadır. Örneğin, fıkıh kitaplarında olduğu gibi, pek çok hadis kitabı da, taharet/temizlik konusu ile başlamaktadır.⁸ Bu durum, hadis kitaplarının yazılmasında fıkhi kaygıların ileri derecede etkili olduğunun bir işaretidir. Hatta bunu, fıkhi bir formata bürünmüş olmanın bir belgesi olarak da niteleyebiliriz. Hadis kitaplarının yazılmasındaki fıkıh kaygısının varlığını oluşturan bir başka somut durum, bab başlıklarıdır. Konulu kitap yazmanın tabii bir sonucu olarak, müellifler o konuların alt başlıklarını da oluşturmak durumunda kalmışlardır. Bununla kalmayıp, bab başlıklarını birer fıkhi hüküm hâlinde sunmaya çalışmışlardır. Konulu hadis kitaplarının neredeyse hepsinde, az veya çok bu özellik vardır.

⁶ Suyûtî, *Tedribu'r-râvî*, I. 194 vd.

⁷ M. Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara 1998, s. 186.

⁸ En meşhurlardan Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mace ve Beyhâkî'nin *Sunen*'leri ile İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inin ilk bölümü örnek gösterilebilir. Yine Mâlik b. Enes'in *Muvattâ'*ının ikinci bölümünün "Kitâbu't-tahâre", Dârimî'nin *Sunen*'i ve İbn Huzeyme'nin *Şahîh*'inin birinci bölümünün "Kitâbu'l-vudû'" başlığını taşıması bu yapılanmayı göstermektedir.

Bu durumu eserinde en çok netleştiren kişi ise, şüphesiz Buhârî'dir. Buhârî'nin bab başlıkları, kitabının önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Onun kitabında, 3700 adet bab başlığı bulunmaktadır. Bunların en önemli tarafı da, Buhârî'nin orada bir fakih gibi davranmasıdır. Hatta bu durum, "Onun fıkhi bab başlıklarındadır" şeklinde deyimleşmiştir.⁹ Buhârî'nin *Şahîh*'indeki bab başlıkları, âlimler arasında, üzerinde muhtelif çalışmalar yapılmasını gerektirecek derecede ilgi de görmüştür.¹⁰ Fakat bu özellik ona, bir hadis müellifinden çok, bir fakih üslûbu verdiği noktada önemli eleştiri de getirmektedir. Yani bu bir meziyet olduğu kadar, aynı zamanda bir kusur olarak görülmektedir.¹¹ Çünkü bu durum, *Şahîh*'i salt bir hadis kitabı olmaktan uzaklaştırmasına paralel olarak, bir fıkhi kitabı imajına doğru yaklaştırmaktadır.

Diğer konulu hadis kitapları için de, Buhârî'nin eseriyle ilgili bu değerlendirmeyi yapmak mümkündür. Örneğin, Tirmizî'nin *Süneni* üzerine bir çalışma yapan Nureddin İtr'in ulaştığı neticeye göre, o da fıkhi kaygılar taşıma konusunda Buhârî'nin yolundan gitmiştir.¹²

Rivayet kitaplarındaki bu tür bir yapılandırmanın, –müellifin fıkhi anlayışını yansıtmasının dışında– başka birtakım özelliklerinden bahsedilmesi de tartışmaya açık bir durum arz etmektedir. Örneğin, konulara göre derlenmiş olmalarının, hadislerin kaynaktaki yerine kolayca ulaşılabilmesini sağladığı yönündeki iddia bunlardan birisidir.¹³ Ancak, biz gerçekte müelliflerin böyle gerekçelerinin var olup olmadığını bilemiyoruz. Böyle bir ihtimal bulunmakla birlikte, bunun o müellifler adına sonradan uydurulmuş olma ihtimali de kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla, hadislerin yerlerini kolayca bulma gerekçesi, bizce, kitapların konulu tasnifinin fıkhi gerekçeye dayanması gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır. Diğer yandan bu yöntem, hadislerin yerlerini bulma konusunda yetersiz kalmış olmalı ki, zamanla bu konuda değişik yöntemler geliştirme ihtiyacı doğmuş ve birtakım çözüm yolları aranmıştır. Yine hadis literatürü kapsamında kabul edilen bu tür çabalara dayalı eserler, genellikle 'atrâf (*atrâf*) olarak nitelenmektedir. Ancak, hadislerin kaynaklardaki yerlerini bulma kaygıları ve bu konuda eser yazma geleneğinin, rivayet kitaplarının oluşmasından uzun bir süre sonra başladığı da bir gerçektir. Ahmed Muhammed Şâkir'in (ö. 1958) belirttiğine göre, bu konudaki ilk çalışma, Halef b. Hamdûn el-Vâsıtî'nin *Atrâfu's-Şahîhayn*'idir. Vâsıtî'nin ölüm tarihi 401/1010 olduğuna göre, bu geleneğin başlangıcını, yine hicrî 4. asrın ikinci yarısı olarak tespit etmek mümkündür.¹⁴

⁹ Bkz. İbn Hacer, *Mukaddimetu Fethi'l-bârî*, Beyrut 1379, s. 13; *Fethi'l-bârî*, Beyrut 1379, I. 243.

¹⁰ Bu çalışmalar hakkında bkz. Kemal Sandıkcı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara 1991, s. 134-138.

¹¹ M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara 2000, s. 92.

¹² Nureddin İtr, *el-İmâmu't-Tirmizî*, Halep 1390, s. 333-334.

¹³ İtr, *el-İmâmu't-Tirmizî*, s. 303.

¹⁴ A. J. Wensinck, *Miftâhu kunûzi's-sunne*, Beyrut 1983, ص (dat harfi). (Ahmed Muhammed Şâkir'in mukaddimesi). Hadis tarihindeki atrâf geleneği için ayrıca bkz. İ. Lütfi Çakan, *Hadis Edebiyatı*, İstanbul 1989, s. 197 vd; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü (er-Risâletu'l-mustârafice)*, dipnot ve jâvelerle tercüme eden: Yusuf Özbek, İstanbul 1994, s. 370-372.

Konulu hadis kitabı yazmış olan müellifler, bab başlıklarında bir fakih gibi davranmakla kalmayıp, metin içinde fakihlerle tartışmaya da girmekte, zaman zaman fıkhi anlayışları kendilerinden farklı olan fakihleri eleştirmektedirler. Bu eleştirilerin, hadis literatürü içinde yer aldığı söylenen kitaplarda yapılmış olması ilginçtir. Bu konunun en somut örneklerinden birisinin, İbn Ebî Şeybe'nin *Musannefi*' olduğunu düşünüyoruz. Her ne kadar İbn Ebî Şeybe'nin, bu eserinde Buhârî kadar fıkhi bir gayesinin söz konusu olmadığı¹⁵ ve bir fakih gibi davranmaktan kaçındığı¹⁶ söylene de, fıkhi konulara göre düzenlemiş olması yanında, kitabının sonunda Ebû Hanîfe'ye itirazlarını içeren bir bölüm açması,¹⁷ eserdeki fıkhi kaygının derecesi hakkında bir fikir vermektedir. Burada, Ebû Hanîfe'nin 125 fıkhi konuda Hz. Peygamber'e ve ondan sonrakilere muhalefet ettiği iddiası ileri sürülmekte ve bu tutum, 487 rivayet temelinde eleştirilmektedir. Böyle bir tavrın, bir hadis kitabı müellifi tarafından sergilenmesinin doğru olup olmadığı sorusu, burada zihnimize takılmaktadır. Biz burada, esasen, İbn Ebî Şeybe'yi yargılamak, sorgulamak veya geçmişe sataşmak anlamında bir tavır sergilemeye çalışmıyoruz. Eserin bugüne ve bizim zihinsel, kültürel, bilimsel vb. yapımıza göre yazılmış olmasını istemek gibi bir anakronizmi yaşama hakkına da sahip değiliz. Belki yargılanması ve sorgulanması gereken şey, onun yazdığı kitabın sonradan salt bir hadis kitabı gibi algılanmış ve lanse edilmiş olmasıdır. Bu eserin gerçekten hadis kitabı olup olmadığını sorgulama bağlamında, ilerleyen satırlarda başka örnekler de verilecektir. Konunun akışını kesmek için, şimdi, rivayet kitaplarındaki fıkhi sorununa devam etmek istiyoruz.

Buhârî'nin de konuyla ilgili tavırları bu sorunu daha belirgin bir duruma getirmektedir. Onun, *eş-Şaḥîḥ*'inde, fakihlerle bir hesaplaşma içinde olduğu ve onlara cevap yetiştirmeye çalıştığı, bilinen bir gerçektir. Buhârî'nin, *ḳāle ba'du'n-nās* diye zaman zaman eleştirdiği, fakat ismini belirtmediği bir kişi vardır. Burada eleştiriye hedef olan kişinin Ebû Hanîfe olduğu da bilinmektedir. *Buhârî'nin Ebû Hanîfe'ye İtirazları* adında bir doktora çalışması yapan Hilmi Merttürkmen'in tespitine göre, *eş-Şaḥîḥ*'in 22 yerinde bu türden bir eleştiri vardır.

Örneğin, definenen beşte bir zekât verilip verilmeyeceğini tartışırken, Mâlik b. Enes ve Şâfiî'nin fetvasının konuyla ilgili hadise uygun olduğundan bahsetmektedir. Bir de adını zikretmeden *ḳāle ba'du'n-nās* ifadesiyle, onlarla mukayese ettiği bir başka fakihe olumsuz bir göndermede bulunmaktadır. Çünkü bu üçüncü kişinin fıkhi görüşü ilgili rivayetin tam aksi yöndedir.¹⁸ Buhârî'nin içine düştüğü bu fıkhi tartışması, esasen bir hadisçi olarak kendisinden beklenmeyen bir tavidir ve bu tutum hoş karşılanmamaktadır. Ünlü araştırmacı Fuat Sezgin, Buhârî'nin bu tavrını eleştirenlere bir örnektir. Hatta Sezgin'e göre, Buhârî'nin *Şaḥîḥ*'i bu yönüyle bir hadis mecmuası karakterini tamamen kaybetmektedir.¹⁹

¹⁵ Nihat Yatkın, *Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu'l-Musannefi*, AÜSBE, Erzurum 1998, s. 136.

¹⁶ Yatkın, *Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu'l-Musannefi*, s. 145.

¹⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, Beyrût 1994, VIII. 363 vd. (38. kitap, "er-Red 'alâ Ebî Hanîfe, he-ze mâ ḥālefe bihî Ebû Hanîfe el-âşâr ellezî câ'e 'ani'n-Nebiyî").

¹⁸ Buhârî, *eş-Şaḥîḥ*, "Zekât", 66, İstanbul 1992.

¹⁹ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 113

Bazı araştırmacılar da, Buhârî'nin kitabında yer alan bu türdeki tartışmaların, iki fakihin hüküm istinbatındaki metodolojik yaklaşımının farklı oluşundan kaynaklandığını düşünmektedir. Örneğin, Ali Bardakoğlu bu yaklaşımı benimsemektedir. Ona göre, Buhârî, topluma çok yakın değildi ve aynı zamanda oldukça idealistti. Ayet ve hadisin lafzına bağlılığı, sahabe ve tâbiîn kavlini delil kabul etmesi, reye mümkün olduğu kadar başvurmaması, onun fıkhi sisteminin temel özellikleriydi. Buhârî'nin aksine, toplumla iç içe yaşayan ve halktan birisi olan Ebû Hanîfe ise, tâbiîn fetvasını sadece bir alternatif görüş ve yardımcı unsur olarak değerlendirirdi.²⁰ Örneğin, Ebû Hanîfe nebiz ve müskiratla abdest alınabileceğini söylerken, Buhârî, el-Hasan el-Basrî ve Atâ'nın fetvalarına dayanarak aksi görüşe meyletmişti.²¹

Rivayet kitaplarının hadis kitabı olup olmadığını sorgulamamızı gerektiren bir başka neden, onlarda sık sık rastlanan *taḳṭî'* ve *ihṭisâr* geleneğidir. *Taḳṭî'*, ihtiva ettiği fıkhi hükümlere göre bir hadisin sadece ilgili kısmının kitaba alınmasıdır. *İhṭisâr* ise, hadisin özetlenerek kullanılmasıdır. Bu iki kavram da yine konulu hadis kitaplarının, çalışmamızla alâkalı ciddi bir problemidir. Çünkü, bir hadis pek çok konunun içinde kendine yer bulabilmektedir. Bu durumda tekrarlar gündeme gelmekte ve eserlerin hacmi artmaktadır. Buhârî'nin *Şahîḥ*'inden örnek vermek gerekirse, onda tekrarlarıyla birlikte bu özellikte yaklaşık 7400 rivayet vardır. Tekrardan arındırıldığında bu rakam 2600'e düşmektedir. Muslim'in *Şahîḥ*'inde ise, bu türde toplam 7200 rivayet vardır. Bu rakam tekrardan arındırıldığında 3000'e düşmektedir. Sonuç olarak, tekrarların yol açtığı sorun, hacim yönünden kitapların kabarmasına neden olduğu, hadislerin konulu eserlerde, *taḳṭî'* ve *ihṭisâr* sistemiyle sınırlandırılmasına yol açtığını söyleyebiliriz.

Ebû Dâvûd *eş-Sünen* adlı eserini telif ederken bunu yaptığını bizzat kendisi belirtmektedir. Onun, kitabını tanıtıcı mahiyette Mekkelilere yazdığı mektubunda yer alan: "Eğer uzun hâliyle eserime alsaydım, bazıları hadisteki fıkıhın yerini bilemeyecek ve anlayamayacaktı. Bu yüzden onları kısalttım."²² şeklindeki ifadesi bu açıdan anlamlıdır. Biz yine burada Ebû Dâvûd'un tavrını sorgulamak durumunda olmadığımızı belirtmek istiyoruz. O esasen pratik faydaları dikkate alarak, kendi tarihsel şartlarında hadislerden anladığı veya anlamak durumunda kaldığı şeyi kitabında ifade etmeye çalışmıştır. Kendi yapılanması ve bütünlüğü içinde, bu bir sorun oluşturmaz. Ama bize göre sorun, bu kitabın, kendisinden sonraki dönemlerde ve hatta günümüzde, salt bir hadis kitabı olarak algılanmasında ve taşıdığı fıkhi gayenin göz ardı edilmiş olmasındadır.

"Hadisleri özetleme veya sadece bir parçasını almanın doğuracağı sakınca nedir?" şeklindeki muhtemel bir soruya karşılık bizim bu çalışmada gündeme getirmeye çalıştığımız iddia, Ebû Dâvûd ve diğer konulu hadis kitabı müelliflerinin amacının, salt bir hadis kitabı yazma değil, hadise dayalı birer fıkıh kitabı oluş-

²⁰ Ali Bardakoğlu, "Buhârî'nin Hukukçuluğu", *Buhârî Sempozyumu 18-20 Haziran 1987*, Kayseri 1996, s. 209.

²¹ Buhârî, "Vudû", 71.

²² Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Risâletu Ebi Dâvûde ilâ ehl-i Mekketi fi vaşfi sunenihi*, Beyrut 1401, s. 24.

turma olduğunu yinelemektir. Diğer fıkhi kaynakları dikkate almadan, sadece hadislerle fıkıh yapmanın, fıkıh ilmi açısından ne derece doğru olduğunu tartışmak burada bizim işimiz değildir. Ancak, fıkhi kaygıyla kaleme alınmış bir veya birkaç eseri, salt hadis kitabı olarak kabul etmenin doğru olmayacağını da vurgulamak bir gerekliliktir. Taktî' ve ihtisâr olgusu okuyucuyu müellifin zihni yapısına, tercihlerine, fıkhi görüşlerine ve mezhebî yaklaşımına bağımlı kılmaktadır. Esasen bu tür bir problem her bir müellif için, her ortamda söz konusudur. Müellifin akli, bilgisel ve kültürel tarihselliği, eserine zorunlu olarak yansiyacaktır. Ancak, konu 'dinî' bir özellik arz ettiği zaman, insanlar, Peygamber'den gelen her tür bilgiyi, bir bütün olarak ve yorumsuz bir şekilde elde etme hakkına da sahiptir. Bu hakkını kaybeden okuyucu ise, bu tür eserlerden yararlanırken ondaki rivayetlerin kendisine anı olarak ulaşmadığının ve birtakım tarihselliklerle yoğrulmuş aktarıldığının bilincinde olmalıdır. Konulu hadis kitaplarındaki ihtisâr ve taktî sisteminin en önemli olumsuzluğu budur. Hâlbuki, geleneksel paradigmanın kaynak hiyerarşisinde ikinci sırada tuttuğu hadisler, muhaddis tarafından tarafsız ve yorumsuz olarak aktarılmalıydı. Hadis tarihinde esasen bu yönde bir anlayışın varlığından da haberdarız.²³ Örneğin, sadece rivayetleri nakleden, onlara kendi yorumunu katmayan, hatta yorumu başkalarına bırakan, bu tavırlarıyla da eleştiriler alan insanların veciz bir ifadesini de hatırlamak yerinde olur: "Bizler eczacı, sizler ise doktorsunuz."²⁴ Bu yaklaşım, her ne kadar eleştiri almış olsa da, bir muhaddisin misyonu ile o misyonla aktarılan bilgilerin hüküm boyutu, yani pragmatik değeri konusunu ilgililere bırakmak gibi bir yol ayırmını da ifade etmektedir. Ancak, tartışma konusu yaptığımız kitaplar, bu ayırmını açısını mümkün olduğu kadar daraltan bir fonksiyona sahiptir.

Rivayetlerin pragmatik değerine yönelik bu fonksiyonel yapılanma, fıkıhtan farklı olarak, kelami tartışmalara da girilmesiyle sonuçlanmıştır. Konulu hadis kitaplarındaki bu tartışmalarda müellifler, bir kelami bakış açısına taraf ve bir görüşün savunucusu olarak davranmaktadır. Böyle bir ideolojik sorun yaşayan Buhârî'nin eserinin "Kitâbu'l-îmân" adlı bölümünde bu durum çok belirgin bir şekil almaktadır. İtikadi alanda gerçekleşmiş olan iman-amel ilişkisi tartışmalarında durduğu yeri eserine yansıtan Buhârî'ye göre iman, söz ve fiilden oluşmakta, artmakta ve eksilmektedir.²⁵ O, bu görüşünü *eş-Şahîh* içinde ayetlerle ve birtakım rivayetlerle desteklemeye çalışmaktadır. Esasen bu, kendinden önceki bazı âlimlerin görüşleriydi ve o, bu tartışmada seleflerinin yanında yer almaktaydı. Hâlbuki bu tartışmada farklı yaklaşımlar da vardı. Ama Buhârî bu yaklaşımlardan sadece birisini delillendirmeye çalışıyordu.²⁶ "Kitâbu'l-îmân"daki bütün başlıklara bakıldığında, aynı bakış açısını devam ettirdiği görülecektir. Özellikle 18. babın başlığında, imanın amelden ibaret olduğunu kabul

²³ el-Hatib el-Bağdâdî, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî*, Riyad 1403, II. 111-112.

²⁴ Bu söz A'meş'e (ö. 148) isnad edilmektedir. Bkz. Ebû'l-Hasen Muhammed b. Ahmed (ö. 402), *Mu'cemu's-şuyûh*, Beyrut 1405, I. 80.

²⁵ Buhârî, "İmân", I (I. 7), ayrıca bkz. 33 (I. 16).

²⁶ Ahmed el-Kastallânî, *İrşâdu's-sârî*, Beyrut 1990, I. 145 vd.

edenleri destekler mahiyette çok açık bir tavır sergilemektedir. Bu hâliyle o, hadisçilikten uzaklaşıp, tartışmanın bir tarafında yer almakta ve kelami bir mezhep propagandacısı gibi hareket etmektedir. Buhârî'nin iman-amel ilişkisindeki bu tavrının, kendisini dogmatik bir hâle getirdiği ve bunu hadislerin kabulüne de yansıttığı anlaşılmaktadır. Zira kendisine isnad edilen bir habere göre o, imanın söz ve amelden ibaret olduğuna inanmayanlardan hadis yazmamıştır.²⁷ Hadis tarihindeki cerh-ta'dil (ravi tenkidi) sisteminin ne kadar öznel temellere dayandığını göstermesi bakımından somut bir örnek olan bu durumun, onun kitabındaki etkisini tespit için, ciddi bir tetkike olan ihtiyacı da burada zikretmek gerekmektedir.

"Kitâbu't-tevhîd" bölümündeki bab başlıklarının Ehl-i Sünnet itikadına ait prensipleri içerdiği şeklindeki iddia da Buhârî'nin, kitabında günün kelami tartışmalarına ciddi bir şekilde girdiğini göstermektedir. Dolayısıyla, daha önce zikredilen; "Buhârî'nin fihri bab başlıklarındadır." deyimine eşdeğer olarak, "Buhârî'nin kelamı tevhit bölümündedir." şeklinde bir başka deyim ilim tarihine kazandırmak yerinde bir tavır olacaktır.²⁸

Rivayet kitaplarının salt hadis kitabı olup olmadığını tartışmaya açmamızın nedenlerinden bir başkası da, bu kitapların, çok sayıda sahabe ve sonrakilerin söz ve uygulamalarını içermeleridir. Daha önce hadis ilminin temel probleminin Peygamber'e isnad edilen rivayetleri incelemek ve sahih olanlarını sahih olmayanından ayırmak olduğunu ifade etmiştik. Hadis ilmi içinde bunlara merfû rivayet veya merfû hadis denmektedir. Hadis kitaplarında, bunlarla birlikte başka bilgiler de yer almaktadır. Örneğin; sahabeye ve onlardan sonrakilere ait söz ve davranışlar, bu eserlerde önemli bir yer tutmaktadır. Esasen onların da hadis olarak nitelendiği, daha önce ifade ettiğimiz gibi, bilinmektedir. Örneğin, sahabeye isnad edilen rivayetlere 'mevkûf', tâbiine isnad edilenlere 'maktû' hadis denir. Fakat bu çalışmamızda daha önce belirttiğimiz gibi, bu ikisinin hadis ilmi açısından bir önemi yoktur.

Şimdi hadis kitaplarında bu üç tür rivayetin bulunma oranına bakalım: Rivayet kitaplarının en önemlilerinden olan İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'indeki rivayet sayısı 34.800 kadardır. Bunlardan 7.500'ü merfû, 11.250'si mevkûf, 16.000'i maktûdur.²⁹ Rakamların bu şekilde oluşması hayli düşündürücüdür. Hadis kitabı olarak meşhur olan bir eserde, hadis ilmini ilgilendiren hadislerin oranı %25'ten daha azdır. Bize göre bu oran, bir eserin sadece hadis kitabı olarak isimlendirilmesinin ne derece doğru olacağını tartışmaya açmayı zorunlu kılacak kadar önemlidir. Ayrıca eserin bazı bablarında hiç merfû rivayet bulunmadığı gibi, tamamen mevkûf, maktû vb. haberler yer almaktadır.³⁰ Bu tür

²⁷ İbn Hacer, *Muqaddime*, s. 665.

²⁸ Metin Yurdagör, "Sahih-i Buhârî'nin Kitâbu't-Tevhîd Bölümü ve Ehl-i Sünnet İlm-i Kelamı Açısından Önemi" *Buhârî Sempozyumu 18-20 Haziran 1987*, Kayseri 1996, s. 258.

²⁹ Yatkın, *Ebû Bekr İbn Ebî Şeybe ve Kitâbu'l-Musannef*, s. 183.

³⁰ Bazı örnekler için bkz. İbn Ebî Şeybe, I. 25, 132, 133-147, VIII. 239 vd.

durumlar yine Abdurrazzâk'ın meşhur *Musannef*'inde de yaşanmaktadır.³¹ Bu kitabın "Kitâbu't-talâk" bölümündeki 1.034 rivayetten sadece 50 tanesi merfûdur.³² Yine İbn Ebî Şeybe'nin kitabında, bazı babların tamamında daha önceki peygamberlerin söz ve davranışlarına yer verilmektedir.³³ Bütün bu durumlar, bizi konulu hadis kitaplarının gerçekte hadis kitabı olup olmadığı tartışmasını açmaya zorlamaktadır.

Rivayet kitapları, merfû hadislerden ve yukarıda anlatmaya çalıştığımız şeylerden başka, tarih bilgisi de içermektedir. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'indeki 41. bölüm "Kitâbu'l-cemel ve Sıffin ve'l-Havâric" başlığını taşımaktadır. Hâlbuki bu konuların da hadis ilminin içeriğiyle ilişkisi yoktur. Burada merfû rivayetlerin oluştuğu Peygamber döneminden yıllarca sonra gerçekleşmiş birtakım olayların anlatılması da, bu konudaki görüşümüzü desteklemektedir. Tarih ilminin kapsamına giren "Kitâbu'l-meğâzi" bölümü, bu kitabın VIII. cildinin 434-589 no'lu sayfaları arasında ele alınmaktadır. Bu da büyük bir oranı ifade etmektedir. Yine aynı eserde sayfa 570'den itibaren ilk dört halifenin hayat hikâyeleri işlenmektedir. Mamafih bu konular, hadis ilminin ilgi alanı olan merfû rivayetlerin oluşum döneminden sonrasını ilgilendirmektedir.

Son olarak, tefsir ilmini ilgilendiren bir iki açıklama yapmamız yerinde olacaktır. Buhârî, tefsiri hadis kitaplarına sokan ilk kişi kabul edilmektedir.³⁴ Hâlbuki burada tefsir bağlamında söylenenler, hadis ilmini yakından ilgilendiren hususlar değil, aksine, çoğunlukla filolojik malumattan ibarettir.³⁵ Adı geçen bu bölüm kitapta 200 sayfalık bir yer tutmakta ve burada büyük oranda sahabe ve sonrakilerin görüşleri ile gramatik açıklamalara yer verilmektedir.³⁶

Sonuç ve Değerlendirme

Rivayet kitapları, konulu tasnifler sonucu, bir hadis kitabı olmanın ötesinde, bir fıkıh, kelam, tefsir, tarih vb. kitabı özelliği de taşımaktadır:

Tasnif dönemi eserleri, Hz. Peygamber'den gelen hadisleri muhafaza etmek ve sonraki nesillere aktarmak gibi bir niyetin yanında, fakih ve kelemcılara tepki olarak Ehl-i Hâdisin kendi görüş ve kanaatlerini yayma arzusunu da ihtiva etmektedir. Kütüb-i Sitte içinde, Muslim hariç, Câmi ve Sunen tarzı eserlerin dahi böyle bir tepkisellikten arınmış olarak kaleme alındığını söylemek mümkün değildir... Câmi türü eserler, hem fakihlere hem kelemcılara; Sunen tarzı eserler, ağırlıklı olarak fakihlere, Ehl-i Hâdisin kaleme aldı-

³¹ Birkaç örnek için bkz. Abdurrazzâk es-Sanâni, *el-Musannef*, Karaçi 1983, VI. 197-227, 325-337, 240-249, 312-323.

³² Abdurrazzâk, VI. 299 vd.

³³ Bkz. İbn Ebî Şeybe, VIII. 111-123

³⁴ Celal Kırcı, "Rivayet Tefsiri İçinde İmam Buhârî'nin Yeri", *Buhârî Sempozyumu 18-20 Haziran 1987*, Kayseri 1996, s. 184.

³⁵ Kemal Atik, "Sahîhu'l-Buhârî'deki Kitâbu't-Tefsirin Özellikleri", *Buhârî Sempozyumu 18-20 Haziran 1987*, Kayseri 1996, 187

³⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 145 vd.

ğı *Kitâbu's-Sunne ve Kitâbu't-Tevhîd* adlı eserler ise, daha çok kelimacılara birer reddiye niteliği taşımaktadır...³⁷

Bu durumda, söz konusu kitapların salt bir hadis kitabı olma özelliğinden uzaklaştığını söylememiz mümkündür. Hâlbuki hadis ilminin ve bir hadis kitabının en önemli misyonu, bu alanlara sağlıklı malzemeyi objektif bir şekilde sağlamalı veya bu sistematığe sahip bir kitap, hadis kitabı olarak nitelenmelidir. Aksi hâlde söz konusu konulu hadis kitaplarının gerçekten hadis kitabı olduğu konusunda kuşkular oluşmaktadır. Nitekim, pek çok kişiye göre Buhârî'nin *Şahîh*'i bir hukuk kitabı görüntüsü sergilemektedir.³⁸ Bu tür nedenlerden olsa gerektir ki, İbn Nedîm, Mâlik b. Enes ve *Muvattâ'*ını, eserinin fakihler bölümünde ele almaktadır.³⁹ Goldziher'e göre de *Muvattâ'* bir hadis kitabı olmayıp, bir hukuk (fıkıh) kitabı özelliği taşımaktadır.⁴⁰

Bir hadisçi, fıkhi, kelami veya herhangi bir ideolojik yapılanma kaygısı olmadan rivayette bulunmuşsa, bu tartışmamız bağlamında problem oluşturmakta, ancak, hadislerden fıkhi hüküm çıkardığında sorun başlamaktadır. Esasen fıkhi veya başka hükümler çıkarmak ve hadisin pratiğe yönelik sorunları, bize göre, hadisçinin problemi değildir. Çünkü onun ilgi alanı, hüküm çıkarmada kullanılan pek çok hukuki malzemenin sadece birisi olan rivayetler/hadislerdir. Hadisler dışında, fıkha kaynaklık eden ve fıkıh ilminin inceleme alanına giren pek çok olgu vardır. Dolayısıyla, argümanları hadislerden oluşan bir fıkıhın ne kadar yetersiz kalacağı da, ilgililer tarafından teslim edilecektir.

Bu bağlamda, hadis ilmi içinde yer alan nesh, ihtilâfu'l-hadis, sebab-i vurûd, hadislerin Kur'ân'a arzı gibi konularda da benzeri sorunlar yaşanmaktadır. Çünkü onlar da hadis ilminden çok, hadislerin nasıl kullanılacağına yönelik pragmatik bir problem olarak, fıkıh, kelam gibi branşları ilgilendirmektedir.

Başlangıçta sorduğumuz "Rivayet kitapları ne içermektedir?" sorusuna vermeye çalıştığımız cevaplardan yola çıkarak, rivayet kitaplarının esasen salt bir hadis literatürü olarak adlandırılmayacağını söyleyebiliriz. Sınırlı sayıda kullanabildiğimiz örneklerle oluşturduğumuz çerçeveye, bu literatürün, yazıldıkları dönemdeki bilgi birikimini aktaran ansiklopedik mahiyette eserler olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu durumda onlar, sadece hadisçilerin değil, diğer pek çok branşın sahiplenmesi gereken kitaplar olmaktadır. Salt hadis kitabı olarak adlandırılabilecek türler ise, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız problemlerden uzak oldukları izlenimini veren; musned, mu'cem ve atrâf türü rivayet kitapları olabilir.

³⁷ Mehmet Görmez, *Hadislerin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Ankara 1997.

³⁸ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, s. 92, 109.

³⁹ İbn Nedîm, *Kitâbu'l-fihrist*, Tahran t.y., s. 251.

⁴⁰ Muhammed Zubeyr Sıddıkî, *Hadîs Edebiyatı Tarihi*, İstanbul 1966, s. 33.